

Розділ 3

МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

УДК 316.4:004.738.5

Агарков, М. (2025). Парадигма мережевого суспільства Яна ван Дейка: потенціал теоретичної концептуалізації. *Соціологічні студії*, 1(26), 73–84. <https://doi.org/10.29038/2306-3971-2025-01-31-31>

Парадигма мережевого суспільства Яна ван Дейка: потенціал теоретичної концептуалізації

Марко Агарков –
здобувач доктора філософії
з соціології, соціологічний факультет,
Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна

Marko Aharkov –
PhD. student in Sociology, School
of Sociology,
V. N. Karazin Kharkiv National
University, Ukraine.
E-mail: mark.agarkov@gmail.com
ORCID: 0000-0002-7021-902X

DOI: 10.29038/2306-3971-2025-01-31-31

Received: April 05, 2025
1st Revision: May 03, 2025
Accepted: July 18, 2025

У статті представлено аналітичний огляд парадигми мережевого суспільства, розробленої Яном ван Дейком, із метою оцінки її потенціалу як теоретичного інструменту аналізу соціальних трансформацій доби цифровізації. Запропоновано реконструкцію ключових елементів концепції, серед яких – типологія мережевих структур, сім базових законів функціонування мереж, механізми концентрації впливу, кластеризації, інформаційної селекції тощо. Парадигма представлена як багаторівнева модель, що охоплює мікро-, мезо- й макропроцеси. Здійснено порівняльний аналіз підходів Мануеля Кастельса та Баррі Веллмана за критеріями аналітичного рівня, предметної спрямованості, операціональності та прикладного застосування. Особливу увагу приділено аналізу прикладних досліджень, що використовують концепцію ван Дейка для вивчення цифрової нерівності, медіавлади, інфраструктурної динаміки та інтернет-комунікацій. Доведено, що концепція мережевого суспільства має значну евристичну цінність і методологічну гнучкість, однак потребує подальшого критичного осмислення та адаптації до локальних контекстів. Запропоновано напрями майбутніх досліджень, зокрема щодо емпіричної перевірки «законів мереж», аналізу мережевої дезінформації, штучного інтелекту й платформенної економіки. Стаття спрямована на розширення вітчизняного академічного дискурсу щодо цифрових трансформацій суспільства.

Ключові слова: мережеве суспільство, Ян ван Дейк, інформаційне суспільство, цифрові комунікації, соціальні трансформації, теоретична концептуалізація.

Aharkov Marko. Jan van Dijk's Network Society Paradigm: Potential for Theoretical Conceptualization. The article presents an analytical review of the network society paradigm developed by Jan van Dijk, aiming to evaluate its potential as a theoretical tool for understanding the social transformations of the digital age. The author reconstructs the main elements of the concept, including a typology of network structures, seven basic laws of network functioning, and mechanisms of influence concentration, clustering, and information selectivity. Van Dijk's paradigm is interpreted as a multilayered model encompassing micro-, meso-, and macro-level processes. A comparative analysis of the approaches of Manuel Castells and Barry Wellman is provided, using such criteria as level of analysis, conceptual focus, operationalization, and applicability. Special attention is paid to applied research using van Dijk's framework in the fields of digital inequality, media power, infrastructural dynamics, and online communication. The article argues that the network society paradigm offers significant heuristic value and methodological flexibility, while also requiring further critical refinement and contextual adaptation. Future research directions are suggested, including empirical testing of "network laws", studies of disinformation flows, artificial intelligence, and platform capitalism. The article contributes to the development of the Ukrainian academic discourse on digital societal transformations.

Key words: network society, Jan van Dijk, information society, digital communication, social transformations, theoretical conceptualization.

ВСТУП

Сучасне суспільство зазнає глибоких трансформацій під впливом стрімкого розвитку інформаційно-комунікаційних технологій і всеохопної цифровізації. Ці процеси змінюють не лише технічні засоби комунікації, а й саму структуру соціальних взаємодій, форми організації спільнот, інституцій та влади. У цьому контексті зростає інтерес до концепту «мережевого суспільства», що став однією з ключових категорій для осмислення соціальної динаміки доби інтернету (Castells, 2010; van Dijk, 2020b; Wellman, 2001).

Питання про природу й наслідки мережевих трансформацій отримало значну увагу як у зарубіжній, так і у вітчизняній соціології. Особливо важливі дослідження таких науковців, як Мануель Кастельс, Баррі Веллман та Ян ван Дейк, кожен із яких запропонував власну інтерпретацію структури й логіки мережевого суспільства. У науковому дискурсі сьогодення концепція Яна ван Дейка вирізняється прагненням до побудови системної, багаторівневої моделі, що поєднує аналіз інфраструктури цифрових мереж із вивченням соціальних змін на макро-, мезо- та мікрорівнях.

Науковці активно використовують парадигму мережевого суспільства в прикладних дослідженнях від аналізу цифрової нерівності (Helsper, & van Deursen, 2017) до вивчення соціальної мобільності, громадянської участі й нових форм публічності в онлайн-середовищах (Reisdorf, & Groselj, 2021). Це свідчить про аналітичну цінність підходу та його евристичний потенціал у дослідженнях сучасних соціальних процесів. Водночас сам підхід Яна ван Дейка ще не отримав ґрунтовного аналізу в українському академічному просторі, а його можливості й обмеження як дослідницької парадигми залишаються недостатньо осмисленими.

Мета цієї статті – аналітичне представлення концепції мережевого суспільства Яна ван Дейка та оцінка її потенціалу як інструменту для теоретичного й прикладного аналізу сучасних соціальних змін. Для досягнення цієї мети виконуються такі завдання:

- 1) реконструювати ключові ідеї парадигми мережевого суспільства Яна ван Дейка;
- 2) порівняти її з концепціями М. Кастельса та Б. Веллмана з урахуванням рівнів аналізу, дослідницьких акцентів й аналітичних можливостей;
- 3) окреслити емпіричне застосування підходу та виявити його сильні й слабкі сторони.

Методологічно дослідження спирається на якісний аналіз монографічних праць Яна ван Дейка (передусім *The Network Society* (Van Dijk, 2020a)), а також на огляд наукових статей, у яких ця парадигма застосовується для вивчення цифрової нерівності, трансформації комунікації, соціальної інтеграції тощо. Порівняльний аналіз із концепціями Кастельса та Веллмана дає змогу точніше локалізувати специфіку підходу ван Дейка в загальному полі теорій цифрової епохи.

Дослідження має характер концептуального аналізу, спрямованого на реконструкцію, порівняння й критичну оцінку парадигми мережевого суспільства Яна ван Дейка в контексті сучасної соціологічної думки. У роботі застосовано міждисциплінарний теоретико-аналітичний підхід, що поєднує елементи якісного аналізу текстів, порівняльного аналізу концепцій та огляду прикладних досліджень.

Основу дослідження становить монографія Яна ван Дейка *The Network Society* (Van Dijk, 2020a), а також праці інших учених, які розвивали або критично осмислювали цю парадигму, зокрема (Helsper, & van Deursen, 2017; Reisdorf & Groselj, 2021; August, 2022). Крім того, у статті враховано ключові концептуальні розробки Мануеля Кастельса (Castells, 1996) та Баррі Веллмана (Wellman, 2001), із якими здійснює цільове зіставлення.

У джерельній базі також проаналізовано прикладні дослідження, що демонструють застосування концепції ван Дейка для аналізу соціальних практик у сфері цифрової нерівності, соціального включення, комунікативної поведінки в мережах, онлайн-взаємодії, освіти та публічної політики.

1. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ

1.1. Концепція мережевого суспільства за Яном ван Дейком

Мережеве суспільство в розумінні ван Дейка – це суспільство, структура й життєдіяльність якого визначаються розгалуженими мережами комунікації, утвореними за допомогою цифрових технологій. Ван Дейк зміщує акцент із самого факту наявності інформації, як у теоріях «інформаційного суспільства», на способи організації соціальної взаємодії через мережі. На його думку,

мережеве суспільство можна визначити як «соціальну формацію з інфраструктурою соціальних і медійних мереж, що забезпечує основний спосіб організації суспільства на всіх рівнях – індивідуальному, груповому/організаційному та суспільному» (van Dijk, 2020b, p. 32). Іншими словами, у мережевому суспільстві різноманітні соціальні та інформаційні мережі пронизують усі його підсистеми, зв'язуючи між собою як окремих індивідів, так і групи, організації, інституції. Ван Дейк відзначає, що в західних країнах базовою одиницею мережевого суспільства стає саме індивід, пов'язаний мережами, тоді як у традиційніших суспільствах Сходу певну роль досі можуть відігравати групи (сім'я, громада) як вузли мережевої взаємодії (van Dijk, 2020b, p. 32). Автор наголошує на історичній тягlostі: мережеве суспільство не виникло на порожньому місці, а розвинулося з масового індустріального суспільства, що передувало йому. Щоб чіткіше окреслити особливості мережевого суспільства, Ян ван Дейк безпосередньо порівнює його з характерними рисами масового суспільства індустріальної доби. Він пропонує типологію (див. табл. 1), де протиставляються ключові характеристики двох суспільних укладів – масового й мережевого. У цій типології мережеве суспільство постає як своєрідний *ідеальний тип*, що відрізняється від масового суспільства за низкою параметрів – від базових одиниць соціальної структури до способів комунікації та форм спільнот.

Таблиця 1

Типологія масового суспільства та мережевого суспільства

Характеристики	Масове суспільство	Мережеве суспільство
Основні компоненти	Колективи (групи, організації, спільноти)	Індивідууми (пов'язані мережами)
Природа компонентів	Однорідні	Гетерогенні
Масштаб	Розширений	Розширений і скорочений
Сфера	Локальний	Глокальний (глобальний та локальний)
Зв'язність, пов'язаність	Висока в межах компонентів	Висока між компонентами
Щільність	Висока	Низька
Централізація	Висока (кілька центрів)	Низька (поліцентрична)
Інклюзивність	Висока	Низька
Тип спільноти	Фізична та унітарна	Віртуальна та різноманітна
Тип організації	Бюрократія	Інфократія
Тип домогосподарства	Велике з розширеною сім'єю	Невелике з різноманітним сімейним стосункам
Основний тип комунікації	Очна	Зростаюча медіація
Вид ЗМІ	Масові ЗМІ мовлення	Інтерактивні ЗМІ вузького мовлення
Кількість ЗМІ	Низька	Висока

Джерело: (van Dijk, 2020b, pp. 54–55).

Типологія, наведена в таблиці, відображає основні ідеалізовані риси двох типів суспільства. У реальних соціальних умовах не просто можливі, а часто наявні саме перехідні форми та поєднання цих характеристик.

Як бачимо з наведеної типології, у масовому суспільстві домінують великі соціальні колективи й інституції, що об'єднують індивідів. Наприклад, це може бути як розширена сім'я, виробничий колектив, так і локальна громада, тоді як мережеве суспільство є суттєво індивідуалізованим – його «клітинками» виступають окремі особи, пов'язані між собою гнучкими мережами взаємодії. Якщо масове суспільство характеризується високою внутрішньою згуртованістю груп та спільнот, то мережеве – навпаки, тісно пов'язує розрізнені елементи між собою, долаючи межі груп. Централізація соціальної структури знижується: замість кількох потужних центрів, якими раніше були держава, церква, корпорація, виникає множина полюсів впливу, розподілених у мережі – так званий

поліцентризм. Так само знижується й інклюзивність: якщо в масовому суспільстві індивід автоматично належав до певних соціальних утворень (родина, клас, місцева громада) за фактом народження чи проживання, то в мережевому суспільстві людині доводиться самотійно «вбудовуватись» у мережі – інакше їй загрожує ізоляція (van Dijk, 2020b, pp. 53–55).

Окрему увагу ван Дейк приділяє зміні характеру комунікації та медіа. У масовому суспільстві переважає безпосереднє особисте спілкування й масове мовлення через традиційні медіа, що транслюють уніфікований контент на широку аудиторію, як-от радіо чи телебачення. Натомість мережеве суспільство характеризується зростаючою роллю опосередкованої, медіатизованої комунікації, яка здійснюється через інтерактивні цифрові платформи, соціальні мережі, месенджери тощо. Медіасередовища зміщуються від моделі «one-to-many» (один передавач – багато реципієнтів) до моделі «many-to-many», або вузькоспрямованого мовлення, коли кожен вузол мережі може бути і джерелом, і одержувачем інформації. Отже, інформаційні потоки децентралізуються й персоналізуються, виникають нові гібридні форми спільнот – віртуальні спільноти, онлайн-мережі за інтересами, професійні мережі тощо, які доповнюють «розріджені» традиційні спільноти мережевого суспільства.

Розкриваючи структуру мережевого суспільства, Ян ван Дейк формулює сім базових «законів» мереж (закони функціонування мережевого суспільства та інтернету), які відображають ключові властивості й тенденції мережевої взаємодії:

1. Примат відносин над елементами. У мережевому суспільстві визначальне значення мають взаємозв'язки між соціальними акторами, а не самі ці актори ізолювано. Індивіди, організації та інші вузли набувають ваги переважно через участь у мережах; отже, соціальний аналіз повинен фокусуватися на відносинах і взаємодіях, а не лише на властивостях окремих одиниць (van Dijk, 2020b, p. 46).

2. Мережевий ефект (закон мережевої екстернальності). Цей закон стверджує, що користь і вплив мережі зростають із кількістю її учасників. Чим більше людей або організацій приєднується до мережі, тим ціннішою вона стає для кожного з них – виникає ефект додаткової вигоди від масштабу. У момент коли близько 20–25 % населення підключено до певної мережі, інші намагаються дедалі швидше також приєднатися до неї. Водночас існує точка насичення: після досягнення критичної маси учасників (близько 65 % населення) мережа починає залучати практично всіх – невходження до неї призводить до соціальної ізоляції. Це пояснює вибухове поширення таких мережевих сервісів, як електронна пошта чи соціальні мережі: досягнувши певного порогу проникнення, вони стають фактично необхідними для участі в соціальному житті (van Dijk, 2020b, p. 47).

3. Закон розширення й кластеризації мереж. У міру зростання мережі вона швидко стає надто великою, щоб кожен вузол міг безпосередньо з'єднуватися з кожним. Тому великі мережі структуруються у внутрішні кластери – підмережі тісно пов'язаних елементів. Окремі кластери сполучаються між собою через посередників – вузли, що відіграють роль мостів, наприклад вузлові користувачі, централізовані платформи, сервери. Ян ван Дейк підкреслює, що всупереч раннім уявленням про інтернет як про середовище без посередників, на практиці в сучасному мережевому середовищі домінують різноманітні посередницькі структури – від пошукових систем і порталів до біржових платформ та соціальних мереж. Посередники розв'язують проблему надмірної широти мережі, спрощуючи навігацію у великій системі, тоді як глибоку внутрішню організацію мереж забезпечує багаторівнева архітектура (технічні рівні протоколів, даних і застосунків тощо) (van Dijk, 2020b, p. 48).

4. «Малий світ» і дистанція зв'язків. У великих соціальних мережах будь-які дві довільні особи виявляються з'єднаними коротким ланцюжком знайомств – як показує феномен «шести ступенів відокремлення», а в цифрову епоху середня відстань може скорочуватися навіть до трьох контактів (Milgram, 1967). Мережа організується таким чином, що тісні групи формують кластери, які тісно пов'язані всередині. Завдяки цьому утворюється так званий ефект «малого світу». Ці «малі світи» поєднані між собою через *довгі зв'язки* – слабкі зв'язки між членами різних груп, де шлях від одного вузла до іншого є дуже коротким (див. рис. 1). Отже, навіть у розрізненому індивідуалізованому суспільстві зберігається високий рівень загальної зв'язності: практично всі члени суспільства опиняються включеними в єдину мережеву систему (van Dijk, 2020b, p. 49).

5. Обмеження уваги. Мережеве суспільство теоретично надає кожному можливість зв'язатися з будь-ким, однак ресурс уваги людини є скінченним, тобто обмеженим. За Яном ван Дейком, чим

більше з'являється учасників та контенту в мережі, тим меншу середню аудиторію має кожен окремий виробник інформації. Люди фізично не здатні спожити весь доступний обсяг інформації – тому за увагу аудиторії розгортається конкуренція. Це призводить до фрагментації інформаційного простору: широке охоплення мас-медіа поступається множині вузьких аудиторій, тому увага стає цінним дефіцитним ресурсом мережевого суспільства (van Dijk, 2020b, p. 50).

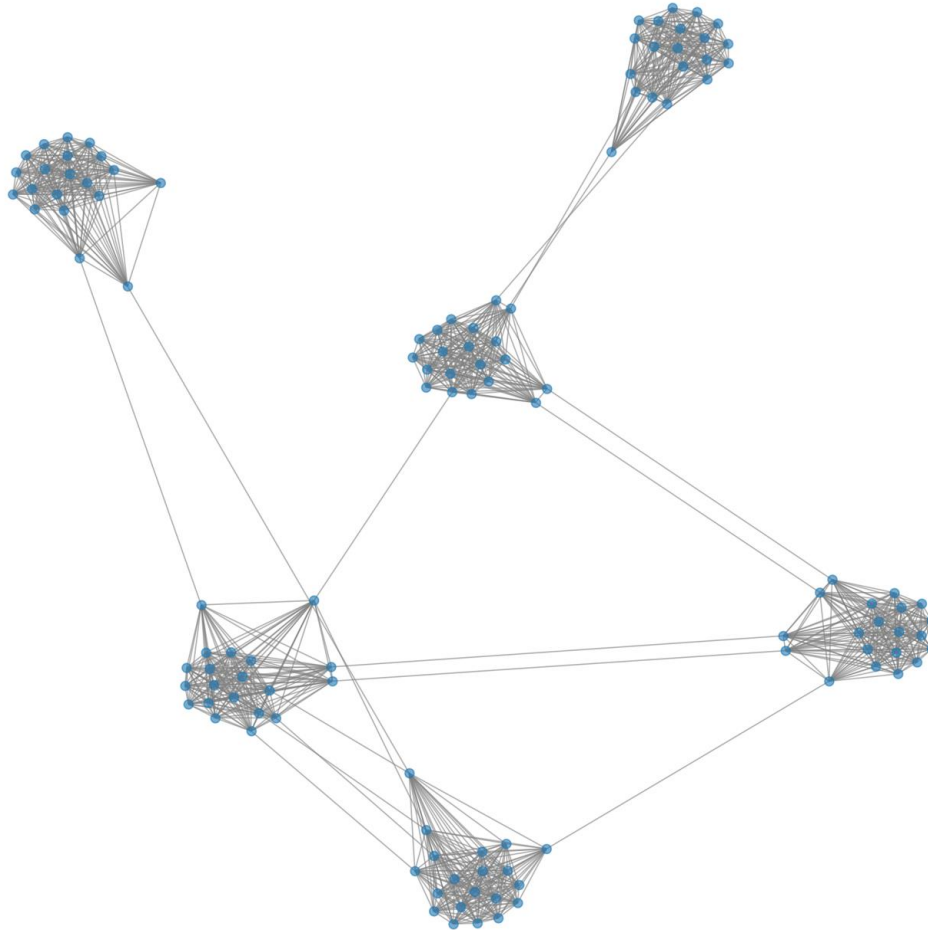

Рис. 1. Мережа з'єднує маленькі світи (кластери) через слабкі зв'язки
Джерело: побудовано автором за (van Dijk, 2020b, p. 47).

6. Влада в мережах (принцип масштабності). Структура великих мереж зазвичай підпорядковується закону розподілу за принципом «багаті багатіють». Так званий ефект Матвія, який сформулював ще Роберт Мертон, спираючись на уривок із Євангелія від Матвія 13 розділ 12 вірш: «Адже хто має, тому дасться, і матиме понад міру, а хто не має, то й те, що має, буде забране від нього». Цей феномен звертає увагу на нерівномірний розподіл переваг. Тобто ті мережеві вузли, що вже мають багато зв'язків, зазвичай, набувають іще більше через ефекти переважного приєднання та накопичення переваг, тоді як більшість інших лишаються з обмеженою кількістю зв'язків. Отже, у мережі виникає нерівність впливу: невелика частка вузлів, наприклад популярні акаунти, великі платформи, зосереджує у своїх руках значну владу над потоками інформації, тоді як пересічні актори мають значно меншу кількість контактів. Ян Ван Дейк звертає увагу на те, що мережі є поліцентричними, але не рівними: наявність множини центрів не виключає ієрархії впливу (van Dijk, 2020b, p. 51).

7. Посилення тенденцій. Мережі діють як резонатори наявних соціальних тенденцій, підсилюючи їх, а не створюючи з нуля. Іншими словами, упровадження цифрових мережевих технологій часто підсилює наявні структури й процеси в суспільстві. Наприклад, якщо в соціумі існувала тенденція до індивідуалізації чи глобалізації – мережеві технології її лише прискорять. Цей закон

застерігає від техноцентричного детермінізму: сам по собі перехід до мережевих форм не гарантує автоматичного розв'язання соціальних проблем або усунення нерівностей – швидше, нові технології накладаються на вже присутні соціальні процеси, змінюючи їх інтенсивність (van Dijk, 2020b, p. 52).

Зазначені сім принципів окреслюють системне бачення мережевого суспільства за Яном ван Дейком. Отже, його парадигма поєднує (1) структурний аналіз – перехід від ієрархічних структур масового суспільства до гнучких мережевих; (2) технологічний вимір – роль цифрових медіа та інтернету як інфраструктури; (3) динаміку соціальних змін – нові закономірності взаємодії й влади в мережах. Важливо підкреслити, що ван Дейк розглядає мережеве суспільство як еволюційний етап, логічно пов'язаний із попереднім етапом – масовим індустріальним суспільством – і багато в чому заснований на розвитку передумов інформаційного суспільства. У своїй книзі науковець також обговорює, чим його підхід відрізняється від суміжних концепцій, зокрема від понять «інформаційного» та «інформаціонального» суспільства (останнє, за М. Кастельсом, наголошує на вирішальній ролі інформації й знання в сучасній економіці). Отже, для повного розуміння парадигми Яна ван Дейка варто розглянути її в контексті інших теорій мережевого суспільства

1.2. Підходи М. Кастельса та Б. Веллмана: спільне й відмінне

Парадигма мережевого суспільства, як вона представлена Яном ван Дейком, не виникає в теоретичному вакуумі. Її потрібно розглядати як складову частину ширшої наукової дискусії, у якій беруть участь провідні соціологи цифрової епохи, зокрема Мануель Кастельс та Баррі Веллман. Попри спільний предмет дослідження – мережеві трансформації суспільства, підходи цих авторів суттєво відрізняються за рівнем аналізу, фокусом уваги й ступенем операціоналізації понять. Автором створено порівняльну таблицю, аби проілюструвати наявні відмінності (див. табл. 2).

Таблиця 2

Порівняльний аналіз підходів: ван Дейк, Кастельс, Веллман

Критерій	Ян ван Дейк	Мануель Кастельс	Баррі Веллман
Рівень аналізу	Мікро, мезо, макро	Переважно макро	Мікро, міжособистісні мережі
Фокус	Структура, функціонування, закони мереж	Глобальна економіка, простір потоків, влада	Персональні мережі, мережевий індивідуалізм
Тип концепту	Системна парадигма (багаторівнева)	Макротеорія соціально-економічної трансформації	Соціальна мережа як одиниця аналізу
Ключові категорії	7 законів мереж, типологія суспільств, посередники	Інформаціональний капіталізм, простір потоків	Мережевий індивідуалізм, кіберпростір
Аналітична ціль	Виявлення загальних закономірностей мережевих змін	Пояснення глобальної перебудови влади та економіки	Опис еволюції повсякденної комунікації
Операціональність	Висока (типології, метрики, «малі світи», кластери)	Середня (глобальні узагальнення, абстрактність)	Висока (емпіричні опитування, соціометричний аналіз)
Прикладні дослідження	Цифровий розрив, медіа-влада, платформи	Глобальні зміни ідентичностей, міста, влада	Віртуальні спільноти, підтримка онлайн, соц. капітал
Ставлення до інституцій	Інституції включені як частина мереж	Інституції відступають перед глобальними потоками	Інституції малозначущі в аналізі
Критичний потенціал	Помірний, фокусується на нерівності та виключенні	Виразний (влада, контроль, дезінтеграція)	Обмежений, переважно описовий

Джерело: створено автором.

Мануель Кастельс – один із перших теоретиків, який надав мережевому суспільству системного наукового пояснення. У трилогії «Інформаційна доба» (Castells, 1996, 1997, 1998) він описав становлення нового суспільного устрою, визначальною рисою якого є повсюдна мережна організація, що виникла під впливом інформаційно-комунікаційних технологій (Pirogan, & Katzenbach, 2017). М. Кастельс увів у науковий обіг сам термін «мережеве суспільство», під яким розумів суспільство, «зв'язане мережею повсюдно поширених інформаційних технологій», у якому мережі стають основним компонентом соціальної морфології та логіки організації (Castells, 2010). На макрорівні він

підкреслював появу глобальної економіки нового типу – «інформаційного капіталізму», для якого інформація й знання є ключовим ресурсом, а мережі – головним способом координації та управління (Castells, 2004). На думку М. Кастельса, домінуючі функції й процеси (економічні, політичні, культурні) тепер організовані в межах транскордонних мереж – у так званому «просторі потоків», який пронизує весь світ і з'єднує ключові вузли, такі як міста, ринки, корпорації в єдину динамічну систему (Castells, 2010, р. 410). При цьому традиційні «простори місць» (локальні спільноти, периферії) фрагментуються й утрачують вплив, якщо не включені в глобальні мережі. Важливо, що дослідник визначає мережі досить абстрактно – як набір взаємопов'язаних вузлів, здатний до гнучкого перебудовування (Castells, 2010, р. 501). Це дає змогу застосовувати його концепцію до різних рівнів – від мереж підприємств і фінансових потоків до мережових структур ЗМІ чи рухів громадянського суспільства. Ключовим наслідком мережевізації, за М. Кастельсом, є зсув у джерелах влади й соціальної інтеграції: замість чітко окреслених груп, таких як класи чи нації, вирішальну роль починають відігравати динамічні мережеві взаємодії. Цінності, ідентичності та влада конструюються в межах глобальних мереж, що часто справляє децентралізуючий і дезорієнтуючий вплив на життя пересічної людини.

Зіставлення ідей М. Кастельса з підходом Я. ван Дейка показує як спільні риси, так і відмінності. Спільним є те, що обидва автори вважають мережеву форму організації суспільства новим ключовим феноменом, зумовленим розвитком цифрових технологій. І ван Дейк, і Кастельс наголошують на децентралізації та гнучкості мережових структур, а також на глобальному характері процесів, які руйнують рамки традиційних спільнот. Проте акценти їхніх концепцій помітно різняться. Кастельс фокусується переважно на макрорівні: його теорія описує трансформацію економіки й влади в глобальному масштабі, виникнення нової системи – інформаційно-мережевого капіталізму. Натомість ван Дейк приділяє більше уваги мікро- та мезорівням: він детально аналізує, як мережеві відносини змінюють повсякденне життя індивідів, структуру сім'ї, громади, організацій, а також які соціальні закони діють у мережевій взаємодії. У його підході помітна інтеграція соціальної мережевої теорії для пояснення емпіричних особливостей мереж (наприклад принципів «малого світу», закону владного розподілу тощо), чого в М. Кастельса майже немає. До того ж Ян ван Дейк прямо порівнює новий устрій із попереднім, тобто пропонує історичну типологію, тоді як Кастельс радше говорить про розрив із минулим і виникнення якісно нової системи. Незважаючи на ці розбіжності, обидва підходи багато в чому доповнюють один одного: Ян ван Дейк, розкриваючи внутрішню динаміку мереж, підтверджує й деталізує макросоціологічні висновки Мануеля Кастельса про зростання ролі мережових структур у владі та економіці.

Інший важливий перспективний погляд належить соціологу Баррі Веллману, який вивчає вплив інтернету й мобільного зв'язку на соціальні зв'язки. Веллман вводить поняття «мережевого індивідуалізму», яке підкреслює, що в сучасну епоху люди більше не живуть і не спілкуються винятково в стабільних групах, таких як сім'я, сусідство, трудовий колектив, як це притаманно масовому суспільству. Натомість кожна особа формує персоналізовану мережу контактів, яка часто виходить за межі географічної близькості чи належності до якоїсь однієї громади (Wellman, 2001). У статті «Physical Place and Cyberplace: The Rise of Personalized Networking» Б. Веллман (Wellman, 2001) відзначив, що комп'ютерно підтримувані соціальні мережі, такі як електронна пошта, форуми, онлайн-спільноти, сприяють переходу від комунікації «від дверей до дверей» між сусідами чи співмешканцями до комунікації «від людини до людини», незалежно від місця перебування. Люди дедалі більше вбудовані в соціальні мережі, а не в групи: кожен індивід взаємодіє з різними колами знайомих, переключається між кількома мережами (робота, друзі, онлайн-спільноти), утримуючи зв'язки на відстані за допомогою інтернету (Wellman, 2001). Традиційні межі спільнот стають проникними, а соціальна взаємодія характеризується більшою гнучкістю й динамічністю. Як зазначає Б. Веллман, у мережевому середовищі ієрархії сплющуються, взаємодія більш рівноправна, а соціальна підтримка та спільна діяльність можуть здійснюватися через розподілені мережі, а не через належність до однієї локальної групи.

Порівняно з концепцією Яна ван Дейка, акцент Баррі Веллмана зміщений на мікросоціальний рівень – трансформацію щоденних соціальних зв'язків і спільнот під впливом мережових комунікацій. Професор Ян Ван Дейк, безумовно, урахує цей вимір: його теза про індивіда як базову

одиницю мережевого суспільства та про «розрідження» традиційних спільнот узгоджується з ідеєю мережевого індивідуалізму. Отже, підхід Веллмана можна розглядати як конкретизацію окремих аспектів парадигми мережевого суспільства на рівні міжособистісних відносин і спільнот. З іншого боку, Ян ван Дейк іде далі, намагаючись інтегрувати мікро- й макropідходи: він показує, як персональні мережі індивідів укладаються в масштабніші соціальні мережі та структури, такі як організації, інститути, глобальні мережі медіа тощо, і які загальні закономірності властиві мережевим процесам різного рівня. У цьому сенсі парадигма Яна ван Дейка є більш універсальною, охоплюючи і глобальні мережеві тенденції, про які пише М. Кастельс, і зміну повсякденних соціальних практик, описану Б. Веллманом.

Отже, парадигма ван Дейка займає проміжну позицію між макроаналітикою Кастельса та мікроорієнтацією Веллмана, синтезуючи переваги обох. Це робить її придатною не лише для теоретичних узагальнень, але й для емпіричних досліджень сучасного цифрового суспільства.

1.3. Прикладне застосування парадигми Яна ван Дейка

Операціональність парадигми мережевого суспільства, запропонованої Яном ван Дейком, підтверджується значною кількістю прикладних досліджень у сфері цифрової соціології, медіааналізу, освітньої політики, е-врядування та соціальної інклюзії. Однією з найважливіших галузей застосування є дослідження цифрової нерівності (*digital divide*), яку ван Дейк тлумачить не лише як різницю в доступі до інтернету, але і як комплексну проблему, що включає навички, способи використання й соціальні результати цифрового включення (van Dijk, 2020a).

У співпраці з О. ван Дейрсен Ян ван Дейк розробив чотирирівневу модель цифрової нерівності: (1) доступ, (2) навички, (3) інтенсивність і типи використання, (4) соціальні результати використання. Ця модель була емпірично протестована в низці європейських країн та стала основою для низки політик цифрової інклюзії (van Deursen, & van Dijk, 2014). Наприклад, у дослідженні (Helsper, & van Deursen, 2017) доведено, що якість цифрового досвіду є соціально зумовленою: навіть за рівного доступу до інтернету користувачі з нижчим рівнем освіти або з периферійних регіонів отримують менше користі з цифрових технологій. Це підтверджує дієвість закладеного Яном ван Дейком принципу про нерівномірний розподіл результатів цифрового включення як наслідок соціальних контекстів.

Іншою сферою, де активно застосовується парадигма, є вивчення медіавлади й інформаційного впливу в умовах мережевого середовища. Згідно з одним із «законів» ван Дейка (обмеження уваги), у перенасиченому інформаційному середовищі увага користувачів стає дефіцитним ресурсом. Це призводить до ситуації, у якій окремі гравці, такі як інфлюенсери, агрегатори новин, медіаплатформи отримують непропорційно велику частку уваги та, відповідно, впливу. Роботи дослідників (Büchi, Just & Latzer, 2016) емпірично демонструють, що ця концентрація інформаційної влади підсилює соціальні відмінності: доступ до релевантної інформації, здатність до критичного мислення й участі в суспільному житті, зосереджені серед обмежених груп користувачів.

У контексті політичної участі, парадигма ван Дейка дає змогу пояснити, чому певні групи, зокрема молодь, мігранти або представники маргіналізованих громад, мають обмежений доступ до політичного діалогу в онлайн-просторі, навіть маючи технічний доступ до платформ. Дослідження (Reisdorf, & Groselj, 2021) засвідчили, що бар'єри до цифрової участі полягають не лише у відсутності технічних засобів, але й у низькому рівні цифрової грамотності, нестачі соціальної підтримки та структурних бар'єрах. Отже, потенціал парадигми Яна ван Дейка полягає в її здатності пояснювати не лише технологічні, але й соціальні аспекти комунікативної нерівності.

У сфері освіти парадигма також довела свою евристичність. Наприклад, концепція мережевої соціалізації для аналізу того, як підлітки конструюють освітні стратегії в гібридному середовищі, комбінуючи шкільні знання, онлайн-курси, відеоконтент, групові чати та індивідуальні пошуки. Мережевий підхід дає змогу вловити гнучкість і децентралізацію сучасного освітнього досвіду, яка не описується традиційними освітніми моделями (Livingstone et al., 2021).

Парадигма ван Дейка також застосовується для аналізу глобальних ризиків (COVID-19, війна, зміна клімату), зокрема для вивчення того, як мережеві структури забезпечують або ускладнюють адаптацію спільнот до криз. У період пандемії багато дослідників звернулися до мережевої теорії для пояснення того, як соціальні зв'язки підтримувались або переривались через цифрові канали. Це

дало змогу ідентифікувати нові форми вразливості, наприклад інформаційну ізоляцію серед літніх людей або цифрове перевантаження в освітніх закладах.

1.4. Сильні сторони парадигми ван Дейка та критичний аналіз

Оцінюючи переваги концепції Яна ван Дейка, зазначимо її комплексність, актуальність і теоретичну насиченість. Ця парадигма мережевого суспільства синтезує напрацювання кількох десятиліть досліджень цифрового суспільства, поєднуючи різні рівні аналізу. До сильних сторін підходу можна віднести такі аспекти:

- Цілісне бачення. Ван Дейк пропонує системне визначення мережевого суспільства, яке охоплює інфраструктуру, соціальні й медійні мережі, структурні характеристики та динаміку змін. Він одночасно розглядає як технологічну складову частину – цифрові мережі зв'язку, так і соціальну та інституційну. Такий багатовимірний підхід дає змогу отримати доволі повну картину сучасного суспільства. Концепція охоплює всі рівні соціальної організації – від індивіда до глобальної системи – і пояснює їх взаємозв'язок у межах мережевої парадигми.
- Конкретність й операціональність. На відміну від багатьох розробок у дусі «інформаційного суспільства», які критикували за надмірну абстрактність, підхід Яна ван Дейка надає досить чіткі категорії та індикатори. Зокрема, наведена типологія масового й мережевого суспільства пропонує конкретні виміри для порівняння, такі як щільність зв'язків, характер спільнот, тип комунікації тощо. Формулювання «законів мережевого суспільства» також додає теоретичній концепції предикативності: ці принципи можна перевіряти на емпіричному матеріалі. Наприклад, досліджувати розподіл зв'язків у соцмережах на предмет відповідності закону влади або вимірювати середню відстань між вузлами мережі для перевірки феномену «малого світу». Отже, парадигма Яна ван Дейка має вагомий методологічний корисність для подальших досліджень, пропонуючи перспективний понятійний інструментарій.
- Актуалізація сучасних тенденцій. В останньому (четвертому) виданні своєї книги Ян ван Дейк урахував найновіші виклики й тенденції цифрової доби. Зокрема, він розглядає явища, що виразно проявились у 2010-х роках: зростання ролі великих інтернет-платформ і проблеми їх регуляції, поява феномену «економіки даних», розвиток штучного інтелекту та роботизації, поширення дезінформації й фейкових новин аж до дідфейків тощо (August, 2022). Уключення цих тем свідчить, що концепція мережевого суспільства є «живою» та продовжує адаптуватися до змін – вона здатна пояснювати не лише стан суспільного життя на рубежі тисячоліть, але й нові реалії. Ван Дейк також акцентує центральну роль влади в розумінні мережевого суспільства, аналізуючи, як владні відносини проявляються в умовах панування цифрових комунікацій. Це додає його підходу критичної глибини, зближуючи з проблематикою, яку розробляв М. Кастельс – влада й контрвлада в мережах, нерівність доступу тощо.
- Міст між різними теоріями. Підхід ван Дейка багато в чому інтегративний – він не заперечує інші концепти, наприклад інформаційного суспільства, інформаціоналізму М. Кастельса або мережевого індивідуалізму Б. Веллмана, а намагається вписати їх у ширшу картину. Ян ван Дейк визнає правомірність інших аспектів сучасного суспільства (капіталізм, посткапіталізм, постмодерн, глобалізація, державна політика тощо), тобто не претендує на те, що лише мережі визначають усе. Такий збалансований підхід підвищує теоретичну валідність концепції: мережеве суспільство постає як один із вимірів соціальної реальності, тісно переплетений з економічними, політичними й культурними факторами. Це дає змогу уникнути надмірного технотермінізму та спрощень.

1.5. Критична дискусія та обмеження парадигми

Попри численні сильні сторони, парадигма мережевого суспільства Яна ван Дейка має низку концептуальних і методологічних обмежень, які викликають дискусії в академічному середовищі.

По-перше, відсутність чіткої теорії влади. Хоча ван Дейк визнає існування ієрархій у мережах (ефект Матвія), його підхід не розгортає повноцінного аналізу структур домінування. Це надає можливість для надмірно позитивістського або технократичного тлумачення мереж як нейтрального середовища обміну. Тим часом критичні дослідники (August, 2022) вказують, що цифрові мережі все частіше функціонують як простори контролю: за допомогою алгоритмічної модерації, цензури, маніпуляції поведінкою користувачів. Це вимагає інтеграції елементів критичної теорії в парадигму Яна ван Дейка.

По-друге, нечіткість меж мережевого суспільства. Автор подає ідеальний тип, що протиставляється масовому суспільству, однак у реальності більшість соціальних систем поєднують обидві логіки. Не завжди зрозуміло, із якого моменту певна структура (наприклад школа, родина, держава) починає функціонувати як мережа. Це ускладнює емпіричну верифікацію парадигми, особливо в міжкультурних порівняннях (van Dijk, 2020a; August, 2022). Сам автор наголошує, що на практиці всі сучасні суспільства є змішаними: у них співіснують елементи і масового, і мережевого, й інших типів. Тому, попри зручність типології, треба обережно ставитися до спрощених тверджень, ніби мережеве суспільство повністю витіснило попередні форми.

По-третє, регіональна асиметрія. Більшість досліджень, що використовують парадигму, походять із країн Глобальної Півночі. У пострадянських, африканських, азійських контекстах структура мережевого включення може значно відрізнятися через обмеження інфраструктури, політичний контроль над мережею або домінування авторитарних практик цифрового нагляду (Robinson et al., 2020; Parthasarathy, 2019). Такі відмінності ставлять під сумнів універсальність базових аналітичних категорій, запропонованих ван Дейком. Це потребує контекстуалізації теорії для адекватного застосування та її адаптації до соціокультурних і політичних умов глобального Півдня (Couldry, & Mejias, 2019).

По-четверте, обмежена критика алгоритмізації. Хоча ван Дейк пише про «посередників» у мережах, він приділяє мало уваги алгоритмам як суб'єктам впливу. Сучасні форми інформаційної селекції, фільтраційні бульбашки, персоналізовані стрічки, рекомендаційні системи – не просто передають інформацію, а формують уявлення користувача про реальність (Pariser, 2011; Noble, 2018). Дослідники вказують, що алгоритмічне управління контентом сприяє поглибленню соціальної поляризації, невидимому упередженню та комерціалізації знань. Нобле (2018) детально аналізує, як алгоритми Google Search репродукують расові й гендерні упередження, що ставить під сумнів уявлення про нейтральність цифрових посередників. Це кидає виклик парадигмі ван Дейка, яка повинна включати більш складні моделі впливу алгоритмів на соціальні процеси та враховувати їх як активних агентів соціального порядку.

По-п'яте, етична нейтральність. Парадигма ван Дейка здебільшого описова. Вона не дає відповідей на питання, які мережі є соціально бажаними, які є небезпечними і як регулювати цифрову взаємодію в інтересах публічного блага. У сучасному академічному дискурсі все активніше звучать вимоги до теорій мереж переходити від нейтрального опису до нормативної оцінки. Зокрема, концепції «цифрової справедливості» (digital justice) та «етики даних» (data ethics) ставлять перед дослідниками завдання аналізувати, як цифрові інфраструктури впливають на права людини, автономію, репрезентацію та доступ до знань (Dencik et al., 2016; Taylor, 2017). Колдрі і Меджіас (Couldry і Mejias, 2019) закликають до деколонізації цифрових теорій, наголошуючи, що мережі створюють нові форми експлуатації даних. Отже, без етичного виміру парадигма ван Дейка ризикує залишатися неповною й неготовою до оцінки соціальних наслідків цифрової трансформації.

Отже, подальше осмислення парадигми має рухатись у напрямі її інтердисциплінарного розширення та критичної рефлексії. Потрібно поєднувати її з теоріями цифрового капіталізму, алгоритмічного управління, платформенізації та етики технологій. Лише так можливо адаптувати цю перспективну модель до умов стрімкої трансформації цифрового світу.

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕНЬ

Проведене дослідження демонструє, що парадигма мережевого суспільства Яна ван Дейка робить вагомий внесок у сучасну соціологічну теорію, яка прагне осмислити фундаментальні зміни соціального устрою під впливом цифрових технологій. Її теоретична привабливість полягає в тому, що вона водночас зберігає системність, концептуальну чіткість та здатність бути застосованою в емпіричних дослідженнях. У той час як теорія Мануеля Кастельса зосереджена на глобальних трансформаціях і функціонуванні інформаційного капіталізму, а підхід Баррі Веллмана фокусується на зміні характеру міжособистісних зв'язків, парадигма ван Дейка охоплює весь спектр рівнів аналізу – від інфраструктур до індивідуальних практик. Саме ця аналітична гнучкість і стала підґрунтям для її активного застосування в дослідженнях цифрової нерівності, освітніх трансформацій, політичної участі, кризової комунікації та змін у публічній сфері.

З огляду на наведені приклади, парадигма виявляє значну евристичну силу. Вона дає змогу формалізувати складні процеси, пов'язані з функціонуванням цифрових мереж і водночас інтерпретувати їх соціальні наслідки. Проте разом із сильними сторонами концепції виявлено й низку критичних моментів. Зокрема, відсутність розгорнутого аналізу влади в межах мереж створює ризик її сприйняття як нейтрального середовища обміну, хоча на практиці цифрові мережі є просторами боротьби за ресурси, увагу, політичний вплив. Обмежена увага до алгоритмів і цифрових посередників як автономних структур соціального управління, а також недостатня етична рефлексія роблять парадигму вразливою до закидів у технологічному детермінізмі або нормативній нейтральності. Критики також звертають увагу на тенденцію до універсалізації: сформована в контексті Західної Європи теорія ван Дейка потребує адаптації до реалій глобального Півдня, авторитарних держав, а також пострадянського простору, де структура доступу до мереж, їх регуляція й соціальні функції істотно відрізняються.

Подальший розвиток парадигми мережевого суспільства повинен відбуватись у напрямі критичної, інтердисциплінарної та емпірично обґрунтованої реконцептуалізації. Теорія потребує більшої відкритості до аналітики цифрової влади, алгоритмічного управління, платформеної економіки, а також уключення категорій соціальної справедливості, прав людини й цифрової етики. Актуальним постає і метатеоретичний аналіз – порівняння парадигми з іншими моделями, такими як «інформаційний капіталізм», «суспільство контролю», «економіка даних», що дасть змогу не лише виявити межі її застосовності, але й запропонувати шляхи оновлення ключових понять. Особливо важливо уникнути редукціонізму, у якому соціальна реальність розчиняється в технічних параметрах мереж, і натомість зберегти фокус на соціальній динаміці, повсякденних практиках та структурних нерівностях, які посилюються або маскуються через цифрову інфраструктуру.

Отже, спадщина Яна ван Дейка є не завершеною конструкцією, а живим інструментом соціального аналізу. Її значущість полягає в тому, що вона надає дослідникам не лише описову мову, а й аналітичні засоби для вивчення соціальних змін доби інтернету. Водночас ця парадигма має бути піддана постійній критичній перевірці та гнучкому розвитку відповідно до нових викликів – від появи штучного інтелекту до геополітичного фрагментування цифрового простору. У цьому сенсі вона слугує теоретичною основою для цілого покоління дослідників, які прагнуть осмислити та впорядкувати реальність, що дедалі більше формується в логіці мереж. Збагачена критичними перспективами й міждисциплінарним діалогом, парадигма мережевого суспільства має потенціал залишатися релевантною в аналітиці складних і швидкоплинних змін цифрової епохи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- August, V. (2022). Political ideas of the network society: why digitalization research needs critical conceptual analysis. *Zeitschrift für Politikwissenschaft*, 32, 313–335. <https://doi.org/10.1007/s41358-021-00305-z>
- Büchi, M., Just, N., & Latzer, M. (2016). Modeling the second-level digital divide: A five-country study of social differences in Internet use. *New Media & Society*, 18(11), 2703–2722. <https://doi.org/10.1177/1461444815604154>
- Castells, M. (1996). *The rise of the network society*. Blackwell.
- Castells, M. (1997). *Economy, society and culture: Network society and on the power of identity*. Blackwell.
- Castells, M. (1998). *End of Millennium*. Blackwell.
- Castells, M. (2004). Informationalism, networks, and the network society: a theoretical blueprint. In M. Castells (eds.), *The network society: a cross-cultural perspective* (pp. 2–45). UK: Edward Elgar Pub. Retrieved April 10, 2025 from <http://socium.ge/downloads/komunikacisteoria/eng/Castells%20Manuel%20The%20Network%20Society.pdf>
- Castells, M. (2010). *The Rise of the Network Society* (2nd ed.). Wiley-Blackwell.
- Couldry, N., & Mejias, U. A. (2019). *The Costs of Connection: How Data Is Colonizing Human Life and Appropriating It for Capitalism*. Stanford University Press.
- Dencik, L., Hintz, A., Redden, J., & Warne, H. (2016). Data justice: Towards an intersectional politics of data. *The Information Society*, 32(2), 168–179. <https://doi.org/10.1080/01972243.2016.1140102>
- Dijk, J. van (1991). *De Netwerkmatschappij: Sociale Aspecten Van Nieuwe Media*. Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Dijk, J. van (2006). *The Network Society: Social Aspects of New Media* (2nd ed.). Sage Publications.
- Dijk, J. van. (2020a). *The Digital Divide* (1st ed.). Wiley. Retrieved April 10, 2025 from <https://www.perlego.com/book/1536601/the-digital-divide-pdf>

-
- Dijk, J. van (2020b). *The Network Society* (4th ed.). Sage Publications. Retrieved April 10, 2025 from <https://surl.li/sgzanb>
- Helsper, E. J., & van Deursen, A. J. A. M. (2017). Do the rich get digitally richer? Quantity and quality of support for digital engagement. *Information, Communication & Society*, 20(5), 700–714. <https://doi.org/10.1080/1369118X.2016.1203454>
- Livingstone, S., Sefton-Green, J., & Helsper, E. (2021). *The Class: Living and Learning in the Digital Age*. NYU Press.
- Milgram, S. (1967). The small world problem. *Psychology Today*, 2, 60–67.
- Noble, S. U. (2018). *Algorithms of Oppression: How Search Engines Reinforce Racism*. NYU Press.
- Pariser, E. (2011). *The Filter Bubble: What the Internet Is Hiding from You*. Penguin Books.
- Parthasarathy, B. (2019). *The Digital Transformation of Governance in India*. Springer.
- Pirogan, M., & Katzenbach, C. (2017). Revisiting Castells' Network Society. Digital Society Blog. Retrieved April 10, 2025 from <https://www.hiig.de/en/revisiting-castells-network-society/>
- Reisdorf, B. C., & Groselj, D. (2021). Internet (non-)use types and motivational access: Implications for digital inequalities research. *New Media & Society*, 23(9), 2716–2734. <https://doi.org/10.1177/1461444820942747>
- Robinson, L., Schulz, J., Cotten, S. R., Hale, T. M., & Williams, A. (2020). Digital inequalities and why they matter. *Information, Communication & Society*, 23(1), 1–13. <https://doi.org/10.1080/1369118X.2019.1647223>
- Taylor, L. (2017). What is data justice? The case for connecting digital rights and freedoms globally. *Big Data & Society*, 4(2). <https://doi.org/10.1177/2053951717736335>
- van Deursen, A. J. A. M., & van Dijk, J. A. G. M. (2014). The digital divide shifts to differences in usage. *New Media & Society*, 16(3), 507–526. <https://doi.org/10.1177/1461444813487959>
- Wellman, B. (2001). Physical Place and Cyber Place: The Rise of Personalized Networks. *International Journal of Urban and Regional Research*, 25(2), 227–252. <https://doi.org/10.1111/1468-2427.00309>